

ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ: ΜΙΑ ΠΡΩΤΗ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

[στο Σταύρος Ζουμπουλάκης (επιμ.) *Δικαιοσύνη και Δίκαιο*, Αθήνα, Εκδόσεις Άρτος Ζωής, 2015, 13-28].

«...έοικε πλεοναχώς λέγεσθαι η δικαιοσύνη και η αδικία»

Ηθικά Νικομάχεια 1129^α26

Η έννοια της δικαιοσύνης βρίσκεται στην καρδιά των συζητήσεων στο χώρο της πρακτικής φιλοσοφίας και όχι μόνο. Η εισαγωγική ανάλυση η οποία προτείνεται εδώ δεν περιλαμβάνει ουσιώδεις θέσεις και επιχειρήματα που υπεισέρχονται στις λεπτομέρειες αυτών των συζητήσεων και θα διεκδικούσαν κάποια πρωτοτυπία. Έχει τον χαρακτήρα μιας σύντομης εννοιολογικής διερεύνησης η οποία μπορεί να διευκολύνει την εστίαση των πιθανών, διαφορετικών, αλλά και συμπληρωματικών κατευθύνσεων των εργασιών ενός Συνεδρίου για τη δικαιοσύνη. Θα προσπαθήσω να διατυπώσω τις παρατηρήσεις μου θέτοντας, ρητά ή και έμμεσα, μια σειρά από σχετικά ερωτήματα, τα οποία απασχολούν τη φιλοσοφική σκέψη. Σε κάθε περίπτωση, σκοπός μου είναι η καταγραφή των βασικών διαστάσεων της προβληματικής της δικαιοσύνης, κυρίως από συγχρονική, συστηματική σκοπιά, αλλά και με την αξιοποίηση στοιχείων από ορισμένους γνωστούς σταθμούς της ιστορίας της φιλοσοφίας, από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη μέχρι τον Ρωλς. Η προσέγγισή μου υιοθετεί την οπτική γωνία του ηθικού και κατά δεύτερο λόγο του πολιτικού στοχασμού.

Θα ξεκινήσω υπενθυμίζοντας την διαπίστωση του Ρόναλντ Ντούρκιν πως η έννοια της δικαιοσύνης ανήκει στις σημαντικότερες από εκείνες που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε *ερμηνευτικές* (interpretative). Τις χρησιμοποιούμε από κοινού και δείχνουμε να τις κατανοούμε, εφόσον συμμετέχουμε σε κοινές κοινωνικές πρακτικές και εμπειρίες, ή σε παρόμοιες μορφές ζωής, - οι οποίες μπορεί βέβαια να διαφέρουν σε πολλά επιμέρους χαρακτηριστικά τους – αλλά διαφωνούμε συχνά για το ακριβές

περιεχόμενό τους.¹ Οι όροι που τις δηλώνουν παραπέμπουν σε αξίες που η σημασία και ο ρόλος τους ερμηνεύονται με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με την κατανόηση και την ερμηνεία αυτών των κοινών πρακτικών. Κατά τον Ντούρκιν οι διαφωνίες που είναι αναπόφευκτο να συναντήσουμε δεν σημαίνουν αδυναμία ορθολογικής ανταλλαγής απόψεων και δεν αποκλείουν αναζήτηση σημείων σύγκλισης, αν όχι και την διαμόρφωση αληθών πεποιθήσεων.² Ο Ντούρκιν πιστεύει πως η μελέτη ενός πλέγματος βασικών αξιών, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγονται η ισότητα και η ελευθερία, καταδεικνύει την βαθύτερη ενότητα του όλου αξιακού πεδίου που διέπει τις πρακτικές μας. Το ερώτημα που θα κληθούμε να εξετάσουμε στη συνέχεια της ανάλυσής μας αφορά στην κεντρική θέση της δικαιοσύνης μέσα σε αυτό το πλέγμα και οι σχέσεις με άλλες αξίες οι οποίες δεχόμαστε πως συνδέονται ουσιωδώς μαζί της, την στηρίζουν, ή ενδεχομένως και την αντιστρατεύονται σε κάποιο βαθμό.

Εδώ, κάναμε λόγο για αξίες χρησιμοποιώντας μια θεμελιώδη έννοια που θα μπορούσε να αναφέρεται σε ό,τιδήποτε μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο ορθολογικής επιθυμίας. Ωστόσο, μιλώντας για δικαιοσύνη συχνά έχουμε στο νου μας κάποια αρετή/ ή ομάδα συγγενών αρετών και σε αρχές. Σύμφωνα με αυτή την εκ πρώτης όψεως σχολαστική διάκριση, μπορεί να μας απασχολεί περισσότερο μια από τις εξής προσεγγίσεις:

α) Η δικαιοσύνη ως *αξία*. Πρόκειται για μια θετική ιδιότητα ή ποιότητα που αποδίδεται σε πράξεις και κανόνες που διέπουν αυτές τις πράξεις, σε καταστάσεις πραγμάτων που ισχύουν ή που πιστεύουμε πως πρέπει να ισχύουν σε μια ανθρώπινη κοινότητα, σε κοινωνικούς θεσμούς και σε νόμους μιας πολιτείας. Έτσι, μπορούμε

¹ Βλ. Ronald Dworkin, *Justice for Hedgehogs*, Harvard University Press, Καίμπριτζ, MA, 2011, σ. - 7, 38-39, 160-161, 345-348. Ο Ντούρκιν τις αντιδιαστέλλει προς δύο άλλα είδη εννοιών, τις έννοιες «φυσικών ειδών» (natural kinds concepts), οι οποίες αναφέρονται σε οντότητες και ιδιότητες του φυσικού κόσμου, και τις «κριτηριακές», το περιεχόμενο των οποίων καθορίζεται από λιγότερο ή περισσότερο σαφή κριτήρια τα οποία συμμεριζόμαστε.

² Ο Ντούρκιν υποστηρίζει την γνωσιοκρατική θέση ότι μπορούμε να αποδώσουμε τιμές αληθείας στις αξιολογικές και κανονιστικές πεποιθήσεις μας. Η μέθοδος την οποία υιοθετεί είναι μια παραλλαγή της μεθόδου της *αναστοχαστικής ισορροπίας* (θεωρητικών αρχών και καλά σταθμισμένων κρίσεων οι οποίες εκφράζουν διαισθητικές μας αντιλήψεις), μεθοδολογική επιλογή, που φαίνεται να κυριαρχεί στο χώρο της ηθικής φιλοσοφίας και όχι μόνο, μετά την έκδοση της *Θεωρία δικαιοσύνης* του Ρωλς. Για τον Ντούρκιν, αντίθετα από ό,τι φαίνεται να πιστεύει ο Ρωλς, η αναστοχαστική ισορροπία μπορεί να οδηγήσει στη διασφάλιση *ερμηνευτικής αλήθειας* ορισμένων θεωρητικών πορισμάτων με ισχυρά αξιακά ερείσματα. (Στο ίδιο, σ. 263-4, 123-34)

να μιλάμε για μια δίκαιη ενέργεια, νομική διάταξη ή ρύθμιση την οποία εγκρίνουμε και για μια δίκαιη κοινωνική οργάνωση στην πραγμάτωση της οποίας αποβλέπουμε.

β) Η δικαιοσύνη ως *αρετή* του χαρακτήρα. Εδώ, αναφερόμαστε σε κάποια εξαιρετική, παραμόνιμη προδιαθεσιακή ιδιότητα – *έξις*, για να χρησιμοποιήσουμε τον αριστοτελικό όρο προσώπων που πράττουν σταθερά κατά ορισμένο τρόπο. Αρεταϊκά γνωρίσματα δηλώνουν εκφράσεις όπως δίκαιος άνθρωπος ή δίκαιος χαρακτήρας.³

γ) Η δικαιοσύνη ως *κανονιστική αρχή*. Μιλώντας για μια τέτοια αρχή, δίνουμε έμφαση σε μια σαφώς διατυπωμένη αντίληψη ηθικής ορθότητας η οποία καθοδηγεί την πράξη και υπαγορεύει τρόπους ρύθμισης της ατομικής συμπεριφοράς και κυρίως της κοινωνικής συνύπαρξης. Και η γενική αυτή αντίληψη που προσλαμβάνει συγκεκριμένο περιεχόμενο, ανάλογα με το θεωρητικό πλαίσιο μέσα στο οποίο προσδιορίζεται, μπορεί να συνεπάγεται περισσότερες της μιας ειδικότερες αρχές και κανόνες.

Οι παραπάνω εναλλακτικές θεωρήσεις είναι σε μεγάλο βαθμό συμπληρωματικές και θα μπορούσαν να συμπεριληφθούν σε μια ενιαία σύλληψη από την οποία θα ξεκινούσε ενδεχομένως και η προσπάθεια ανίχνευσης ενός κοινού εννοιολογικού πυρήνα. Ανεξάρτητα πάντως από το αν στο πλαίσιο της φιλοσοφικής μας ζήτησης θέλουμε να εστιάσουμε την εξέτασή μας στην αξία, την αρετή ή την αρχή/ές δικαιοσύνης, και προτού επιδιώξουμε οποιοδήποτε ακριβέστερο προσδιορισμό του νοηματικού τους περιεχομένου, εκείνο που πρέπει να προσέξουμε είναι το εύρος της σημασίας του όρου. Πράγματι, από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα η δικαιοσύνη χρησιμοποιείται συχνά ως συνεκδοχή για κάθε μορφή ηθικά ορθής συμπεριφοράς - και η αδικία ως συνεκδοχή για κάθε μορφή ανηθικότητας.⁴ Εκτός από την λειτουργία της μιας ή της άλλης παραλλαγής της έννοιας στο χώρο της ηθικής, της πολιτικής φιλοσοφίας και του δικαίου, κάποια μορφή κοινού αιτήματος δικαιοσύνης συνιστά διαχρονική σταθερά της ανθρώπινης κανονιστικής σκέψης. Και η πρώτη

³ Σ' αυτό το σημείο πρέπει να παρατηρηθεί ότι η χρήση του όρου «αρετή» από τον Τζων Ρωλς (Rawls) δεν περιορίζεται στη συγκεκριμένη σημασία τη διαμορφωμένη μέσα από την αρετολογική παράδοση, εφόσον επισημαίνεται ότι «η δικαιοσύνη αποτελεί την πρώτιστη αρετή των κοινωνικών θεσμών, ακριβώς όπως η αλήθεια εκείνη των συστημάτων σκέψης». Βλ. Τζων Ρωλς, *Θεωρία δικαιοσύνης*, μτφρ. Φ. Βασιλόγιαννης, κ.ά., επιμ. Α. Τάκης, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2001, σ. 28.

⁴ Βλ. παρακάτω, σημείωση 13.

ανάδυση αυτού του αιτήματος μπορεί να ανιχνευθεί σε αρχαϊκές κοσμολογικές και θρησκευτικές δοξασίες για την ύπαρξη μιας συμπαντικής τάξης, ισορροπίας και αρμονίας.

Οι μεταφυσικές διαστάσεις της κοσμικής δικαιοσύνης, η οποία φαίνεται να διέπει την πραγματικότητα και να ρυθμίζει τις σχέσεις των οντοτήτων που την συγκροτούν παρουσιάζονται με διαφορετικούς τρόπους στον στοχασμό των Προσωκρατικών. Έτσι, ο Αναξίμανδρος περιγράφει την απόδοση δικαιοσύνης και την επανόρθωση της αδικίας «κατά το χρεών» κατά την αέναη διαμάχη όλων των όντων μεταξύ τους⁵ ενώ ο Ηράκλειτος μιλάει για την «Δίκη» η οποία επιβάλλεται από τις Ερινύες, τις «επικούρους» του, ακόμη και στον ήλιο και θα τον εμποδίσει αν προσπαθήσει να υπερβεί τα μέτρα του» και να διαπράξει «ύβριν».⁶ Βέβαια, η αναγωγή σε μια βαθύτερη οντολογική αρχή θα μπορούσε εδώ να ερμηνευθεί ως μεταφορική προβολή της αναζήτησης τρόπων διευθέτησης εγκόσμιων κοινωνικοπολιτικών συγκρούσεων.

Για μια ακριβέστερη κατανόηση της ευρείας, αλλά κυρίως ηθικής σημασίας των σχετικών όρων πρέπει να προχωρήσουμε στη φιλοσοφία της κλασικής εποχής, και ειδικότερα στη σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη. Στην *Πολιτεία* η δικαιοσύνη προβάλλει ως η σπουδαιότερη αρετή ατόμων και κοινωνιών, συνδεόμενη με την τήρηση της ορθής ιεραρχικής τάξης των μερών της ψυχής και αντιστοίχα της ιδανικής πολιτείας, ενώ στην αρχή του πέμπτου βιβλίου των *Ηθικών Νικομαχείων* αναφέρεται μεταξύ άλλων ως «τελεία» και «ως όλη αρετή».⁷ Τα «δίκαια» χαρακτηρίζονται επιγραμματικά από τον Αριστοτέλη ως «τα ποιητικά και φυλακτικά ευδαιμονίας και των μορίων αυτής τη πολιτική κοινωνία»⁸, ενώ μνημονεύεται και η έννοια της δικαιοσύνης ως συμμόρφωσης προς τους νόμους και υποδεικνύεται έτσι μια χρήση που προαναγγέλλει την προβληματική των σχέσεων

⁵ «Ο Αναξίμανδρος (...) ἀρχήν (...) εἶρηκε τῶν ὄντων τό ἄπειρον (...), ἐξ ὧν δε ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὔσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ τό χρεῶν διδόναι γάρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν.»(Αναξίμανδρος, fr.1, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Hrg. Hermann Diels, Walther Kranz, Band 1, Weidman, Χιλντεσχαϊμ, 1956, σ.89)

⁶ «Ἡλιος γὰρ οὐχ υπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μὴ, Εἰρινύες μὲν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσι» (Ηράκλειτος, fr. 94, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, ό.π., σ.172). Αναφορές στην κοσμική Δίκη μπορεί να εντοπίσει κανείς και στην αρχαιοελληνική τραγωδία, ιδιαίτερα στον Αισχύλο.

⁷ Αριστοτέλης, *Ηθικά Νικομάχεια*, 1129b25 - 1130a18-20.

⁸ Στο ίδιο, 1129b17-9.

θετού δικαίου και ηθικής. Η ισότητα προβάλλει από την αρχή ως κεντρική της συνιστώσα, εφόσον «δίκαιος. έσται ό τε νόμιμος και ίσος, το μεν δίκαιον άρα το νόμιμον και το ίσον ».⁹ Και υπογραμμίζεται το ότι η δικαιοσύνη ως τέλεια αρετή δε νοείται «απλώς» αλλά «προς έτερον».¹⁰ Καθίσταται έτσι σαφής η διαπροσωπική και τελικά κοινωνική στόχευση των θεωριών δικαιοσύνης.

Σε κάθε περίπτωση, η ύπαρξη ενός ελάχιστου, σταθερού εννοιολογικού πυρήνα της γενικότερης σύλληψης φαίνεται να είναι αναγνωρίσιμη, πριν αναληφθεί οποιαδήποτε προσπάθεια αποσαφήνισης ή και ανίχνευσης ουσιωδών στοιχείων αυτού του πυρήνα. Όπως επισημαίνει ο Μάϊκλ Ουόλτζερ, μιλώντας για κοινές ισχνές σημασίες που θα μπορούσαν να συγκροτήσουν την βάση μιας μινιμαλιστικής οικουμενικής ηθικής, κατανοούμε σε γενικές γραμμές τη χρήση λέξεων όπως «δικαιοσύνη» και «αλήθεια», όταν ακούμε τους κατοίκους μιας άλλης χώρας, να την επικαλούνται ακόμη και όταν δεν διαθέτουμε επαρκή πληροφόρηση για το πως ακριβώς εννοούν τη σημασία τους και ενδεχομένως να μη συμφωνούσαμε με τις συγκεκριμένες σχετικές αντιλήψεις τους.¹¹

Ωστόσο, ο φιλοσοφικός στοχασμός στρέφεται τελικά στη στενότερη ηθική έννοια της δικαιοσύνης. Σύμφωνα με τη διατύπωση των *Ηθικών* Νικομαχείων, «ζητούμεν την εν μέρει αρετής δικαιοσύνην»,¹² το περιεχόμενο της οποίας δεν μπορεί να ανιχνευθεί και να προσδιοριστεί παρά μόνο μέσα από διεξοδική ανάλυση, νοούμενη ως ερμηνευτική πρακτική – σύμφωνα και με την θεώρηση του Ντουόρκιν. Ένα πρώτο βήμα αυτού του προσδιορισμού αποτελεί η διαπίστωση της διαφοροποίησης, ή και της ενδεχόμενης αντιδιαστολής της δικαιοσύνης προς αξίες συνδεόμενες

⁹ Στο ίδιο 1129a33-b1. Στο αριστοτελικό αρετολογικό πλαίσιο προηγείται η απόδοση της *αρετής* της δικαιοσύνης σε ένα ενάρετο άνθρωπο και ακολουθεί ο ορισμός της αφηρημένης έννοιας.

¹⁰ Στο ίδιο 1129b 26-7. «Μαθηματικές αναλογίες και διανεμητική δικαιοσύνη: Σύγχρονες Προοπτικές», στο Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Κ. Boudouris, (επιμ.) *Περί δικαιοσύνης*, Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Συνεδρίου της ΕΦΕ, Αθήνα, 1989, 47-55.

¹¹ Βλ. Michael Walzer, *Η ηθική εντός και εκτός των συνόρων*, μτφρ. –εισαγωγή Β. Βουτσάκης, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2003, σ.81-2 κεξ. Για την έννοια του μινιμαλισμού στην ηθική και τη σημασία του για τη φιλελεύθερη πολιτική θεωρία, πρβλ. Stelios Virvidakis, “Moral Minimalism in the Political Realm”, στο Julien Dutant, Davide Fassio and Anne Meylan (eds), <http://www.unige.ch/lettres/philo/publications/engel/liberamicorum/>, 2014.

¹² *Ηθικα Νικομάχεια* 1130b14.

πρωτίστως με την έννοια του *αγαθού*, εκλαμβάνόμενου ως τέλους ή ιδεώδους της ηθικής συμπεριφοράς.

Στη σύγχρονη ηθική φιλοσοφία, ιδιαίτερα στον χώρο της αναλυτικής παράδοσης, έχει εμπεδωθεί η γενικότερη διάκριση μεταξύ του *ορθού* και του *αγαθού* και έχει τεθεί το ζήτημα της προτεραιότητας της μιας ή της άλλης έννοιας για τον προσανατολισμό της ηθικής σκέψης και πράξης. Και σύμφωνα με μια ορισμένη κατανόηση της *ορθότητας* ως βασικότερης διάστασης της κανονιστικής ηθικής το πρότυπο του ορθού παρέχεται από ιδέες δικαιοσύνης και από το εννοιολογικό πλέγμα στο οποίο εντάσσονται, όπου φαίνεται να συμπεριλαμβάνονται προοδευτικά διαφορετικές εκδοχές ισότητας και μη αναγώγιμων δικαιωμάτων και ελευθεριών.¹³ Την δικαιοσύνη, ως κεντρική αρχή ορθοπραξίας, ανεξάρτητη και μη αναγώγιμη σε οποιαδήποτε αρχή ωφέλειας ή αγαθοπραξίας, η οποία σχετίζεται με την επιδίωξη πραγμάτωσης ή και μεγιστοποίησης του αγαθού, προτάσσουν συνήθως οι *δεοντοκρατικές* σε αντίθεση με τις *τελεολογικές* και *συνεπειοκρατικές* κανονιστικές ηθικές θεωρίες.¹⁴ Προσδιορίζοντας περαιτέρω την στενότερη, αν και πάλι αρκετά ευρεία ηθική έννοια της δικαιοσύνης, θα μπορούσαμε να πούμε πως αφορά την *συγκριτική μεταχείριση των ατόμων*.¹⁵

Η έννοια της συγκριτικής μεταχείρισης υπεισέρχεται στις διαφορετικές αντιλήψεις *ανταποδοτικής* και *διανεμητικής* δικαιοσύνης. Ειδικότερα, εφαρμόζεται στην πρώτη, η οποία αφορά στην αμοιβή και την τιμωρία, αντίστοιχα, αξιέπαινων και

¹³ Μάλλον δεν είναι τυχαίο πως και οι ίδιοι οι όροι στην Γαλλική και την Αγγλική γλώσσα είναι συγγενείς ή και ταυτίζονται. Στα Αγγλικά το “right” μπορεί να αναφέρεται στο δίκαιο και στο δικαίωμα, ενώ στα Γαλλικά, η λέξη “juste” μπορεί να σημαίνει και «ορθό» και «δίκαιο», οπότε οι διαφορετικές χρήσεις διακρίνονται από τα συμφραζόμενα. Βλέπε και τον τίτλο του βιβλίου του Michael Sandel, *Δικαιοσύνη. Τι είναι το σωστό;* μτφρ. Α. Κιουγκκιολής, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2011 [*Justice. What's the Right Thing to Do?*], το οποίο ασχολείται γενικότερα με διαφορετικές θεωρίες ηθικής ορθότητας.

¹⁴ Για τη διάκριση μεταξύ του *ορθού* και του *αγαθού* και το πρόβλημα της σχετικής προτεραιότητας της μιας ή της άλλης έννοιας, βλ. Ρωλς, ό.π., 69-70 κεξ, και William Frankena, *Ethics*, 2nd Prentice Hall, Ένγκλεγουντ Κλιφς, 1973. Πρβλ. και τη διαφορετική ερμηνεία της προτεραιότητας του ορθού και την αποδοσή του και σε δεοντοκρατικές και σε συνεπειοκρατικές ερμηνείες από τον Τσάρλς Λάρμορ, σε αντιδιαστολή με την απόδοση προτεραιότητας στο αγαθό μόνο στις αρχαιοελληνικές, κυρίως αρετολογικές προσεγγίσεις, στο Charles Larmore, *The Morals of Modernity*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ και Νέα Υόρκη, 1996, σ. 19-25. Βλ. και Στέλιος Βιρβιδάκης, *Η υφή της ηθικής πραγματικότητας*, Leader Books, Αθήνα, 2009, σ. 229-230, σημ. 107.

¹⁵ Βλ. Frankena, ό.π., σ. 49-50.

εσφαλμένων, παραβατικών πράξεων. Στην περίπτωση της δεύτερης μορφής δικαιοσύνης, η οποία αποβλέπει στην ορθή διανομή των αγαθών πρέπει να εξετάσει κανείς την αντιπαράθεση ανάμεσα σε *αξιοκρατικές* (meritarian) και σε *ισοκρατικές* ή *εξισωτικές* (egalitarian) προσεγγίσεις.

Με αφετηρία τις κυριότερες εναλλακτικές τοποθετήσεις, που προτείνονται ήδη στην αρχαιοελληνική σκέψη και συμπληρώνονται από τα ιδεώδη ισότητας τα οποία προσλαμβάνονται από την ιουδαιοχριστιανική κληρονομιά, μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την ανάπτυξη ποικίλων επιμέρους αντιλήψεων και θεωριών. Για να περιοριστούμε μόνο στην διανεμητική δικαιοσύνη, η αριστοκρατική έμφαση στο «κατ'αξίαν» που συνδέεται κυρίως με αρετολογικές αντιλήψεις, φαίνεται να υποχωρεί στη νεωτερική ηθική και πολιτική φιλοσοφία και να διαμορφώνονται λιγότερο ή περισσότερο εξισωτικές τάσεις,¹⁶ από τον προσανατολισμό σε ακραία ουτοπικά οράματα και την μαρξιστική ιδέα μιας διανομής «από τον καθένα ανάλογα με τις δυνατότητές του στον καθένα ανάλογα με τις ανάγκες του»,¹⁷ μέχρι την έννοια της δικαιοσύνης ως «ακριβοδικίας» και την διατύπωση σχετικών αρχών από τον Ρωλς.¹⁸ Ασφαλώς είναι πολλές οι παραλλαγές των αντιλήψεων ισότητας και των τρόπων εξίσωσης που γίνονται αντικείμενο φιλοσοφικών ερμηνειών και μπορεί να στοχεύουν στη διασφάλιση ελευθεριών και δικαιωμάτων, ευκαιριών, πόρων, και κάθε λογής δυνατοτήτων των μελών μιας κοινωνίας.¹⁹

¹⁶ Για μια συσχέτιση των νεώτερων και σύγχρονων θεωριών με αρχαιοελληνικές αντιλήψεις δικαιοσύνης, βλ. την ερμηνεία των διαφορετικών χρήσεων «αριθμητικών» και «γεωμετρικών» αναλογιών στα *Ηθικά Νικομάχεια* με αναφορά στον Ρωλς και τους επιγόνους του, στο Στέλιος Βιρβιδάκης, «Μαθηματικές αναλογίες και διανεμητική δικαιοσύνη: Σύγχρονες Προοπτικές», στο Ελληνική Φιλοσοφική Εταιρεία, Κ. Boudouris, (επιμ.) *Περί δικαιοσύνης*, Πρακτικά του Τρίτου Διεθνούς Συνεδρίου της ΕΦΕ, Αθήνα, 1989, σ. 47-55.

¹⁷ Βλ. Karl Marx, “Critique of the Gotha Programme”, στο ίδιου, *Selected Writings*, επιμ. David McLellan, Oxford University Press, Οξφόρδη, σ. 564-70, 569.

¹⁸ Βλ. τις δύο βασικές αρχές δικαιοσύνης στις οποίες καταλήγει ο Ρωλς: «1) Κάθε πρόσωπο έχει ίσο δικαίωμα στο πλέον εκτεταμένο σχήμα ίσων βασικών ελευθεριών, που είναι συμβατό με ένα παρόμοιο σχήμα ελευθερίας για τους άλλους. 2) Κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες πρέπει να διευθετούνται έτσι ώστε ταυτόχρονα:α) να αποβαίνουν προς το μεγαλύτερο όφελος των λιγότερο ευνοημένων καιβ) να συναρτώνται με αξιώματα και θέσεις ανοικτές σε όλους υπό συνθήκες ακριβοδικίας ισότητας ευκαιριών» (Ρωλς, ό.π., σ. 92, 125)

¹⁹ Βλ., μεταξύ άλλων, την οπτική του Αμάρτσα Σεν, ο οποίος απομακρύνεται από την αναζήτηση αφηρημένων αρχών δικαιοσύνης ιδανικού χαρακτήρα και στρέφεται στη διερεύνηση συγκεκριμένων

Ανεξάρτητα πάντως από τα χρησιμοποιούμενα αφηρημένα φιλοσοφικά επιχειρήματα και την ενδεχόμενη στήριξή τους από την ιστορία των ιδεών, είναι φυσικό να μας απασχολεί το ζήτημα της δικαιολόγησης, των υιοθετούμενων αρχών δικαιοσύνης και του εννοιολογικού πυρήνα της ισότητας που φαίνεται να κυριαρχεί στις περισσότερες συζητήσεις. Εδώ μπορούμε ίσως να επικαλεστούμε κάποια ανθρώπινη λειτουργία ή ορθολογική διαδικασία που μπορεί να διευκολύνει την κοινωνική συνύπαρξη. Έτσι, ορισμένοι προτείνουν μια ανάλυση των όρων κάποιας δίκαιης συμφωνίας βασιζόμενη σε μια συμβολαϊκή αντίληψη αμοιβαιότητας η οποία θα επέτρεπε την καλύτερη εφικτή διευθέτηση συγκρούσεων και εξισορρόπηση ατομικών συμφερόντων. Η αναγωγή πάλι του ιδεώδους της δικαιοσύνης σε ορθολογικές διαισθήσεις που παρέχουν άμεσα λόγους δράσης θα επέβαλλε να δεχτούμε μια ενορασιοκρατική και ρεαλιστική ρασιοναλιστική ανάλυση.²⁰

Οι φιλοσοφικές αναλύσεις βρίσκουν ενδεχομένως θετικά ή αρνητικά ερείσματα στις έρευνες της ηθικής ψυχολογίας και ειδικότερα στα ρασιοναλιστικά πορίσματα του Λώρενς Κόλμπεργκ (Kohlberg), που φαίνεται να επιβεβαιώνει και να στηρίζουν δεοντοκρατικές ή και καντιανές θέσεις για την προτεραιότητα αρχών ορθότητας και ειδικότερα δικαιοσύνης. Στον αντίποδά τους προβάλλουν τα πιο πρόσφατα συναισθηματοκρατικά συμπεράσματα της Κάρολ Γκίλιγκαν (Gilligan) που παρέχουν τη βάση για την ανάπτυξη μιας ηθικής της μέριμνας (care). Η ηθική της μέριμνας παραπέμπει, μεταξύ άλλων στον φυσικό μηχανισμό της ενσυναίσθησης από τον οποίο μπορεί να προκύπτουν συναισθήματα όπως η συμπάθεια και η συμπόνοια. Εφόσον πείθεται κανείς από τη συγκεκριμένη κριτική αντιμετώπιση της κεντρικής θέσης και της προτεραιότητας της δικαιοσύνης για τη ρύθμιση του ηθικού βίου, το κρίσιμο ερώτημα είναι αν ο ρόλος της μπορεί να υποκατασταθεί από άλλες αξίες, αρχές ή και θεμελιώδεις θυμικές διαθέσεις, διαπροσωπικές στάσεις και συγκινη-

τρόπων άρσης πραγματικών ανισοτήτων (Amartya Sen, *Η ιδέα της δικαιοσύνης*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2015).

²⁰ Για διαφορετικές ερμηνείες της μεταηθικής δικαιολόγησης βασικών αντιλήψεων ισότητας και δικαιοσύνης, βλ. Βιρβιδάκης, ό.π., κεφάλαιο 5.

σιακές αντιδράσεις. Περισσότερο πειστική βέβαια μας φαίνεται η συμπληρωματική ή και συνδυαστική τους θεώρηση με τις αρχές δικαιοσύνης.²¹

Η αστοχία και των ορθολογιστικών αλλά και των φυσιοκρατικών προσπαθειών φιλοσοφικής στήριξης της έννοιας της δικαιοσύνης, της ηθικής της αυθεντίας και του περιεχομένου του πυρήνα της, μπορεί τελικά να ξαναοδηγήσει ορισμένους στην προσπάθεια ανίχνευσης κάποιας μεταφυσικής ρίζας ή υπερβατικής θρησκευτικής καταγωγής της. Έτσι τα έσχατα αιτήματα δικαιοσύνης θα συσχετίζονταν με την προσδοκία υπαρξιακής συμφιλίωσης του ανθρώπου όχι μόνο με τους συναθρώπους τους, αλλά και τον υπερβατικό Άλλο και με την αναγνώριση ενός ανεξιχνίαστου θεϊκού Νόμου. Εδώ, εξετάζοντας το έργο στοχαστών όπως ο η Σιμόν Βέιλ (Weil), ο Λεβινάς (Levinas), αλλά και ο Ζακ Ντεριντά, θα συναντήσουμε και πάλι την ιουδαιοχριστιανική παράδοση, η οποία φαίνεται να συγκινεί ακόμη και όσους δεν ασπάζονται κάποια θρησκευτική πίστη.²² Και μάλιστα στρεφόμενοι στη σκέψη του Πωλ Ρικέρ (Ricoeur), θα ξαναβρούμε την προβληματική της συμπληρωματικότητας της δικαιοσύνης με άλλες θεμελιώδεις συνιστώσες της ηθικότητας, αυτή τη φορά στη διαλεκτική της με την αγάπη.²³

Όποια πάντως και να είναι η έκβαση των εγχειρημάτων δικαιολόγησης, δεν αργούμε να διαπιστώσουμε ότι η αρχή/ ή οι αρχές στις οποίες καταλήγει η

²¹ Για την εναλλακτική θεώρηση της ηθικής της μέριμνας η οποία στηρίζεται σε σημαντικό βαθμό στην φεμινιστική παράδοση μπορεί να ανατρέξει κανείς, μεταξύ άλλων στις εργασίες της Γκίλλιγκαν και στις εργασίες φιλοσόφων όπως οι Νελ Νόντινγκς (Noddings), η Τζόαν Τρόντο (Tronto), η Ανέτ Μπάγιερ (Baier), η Βιρτζίνια Χελντ (Held) και ο Μάικλ Σλοούτ (Slote). Δεν είναι διόλου σαφές κατά αν η συγκεκριμένη προσέγγιση αναγνωρίζει επαρκώς την ανεξάρτητη σημασία της ιδεωδών δικαιοσύνης τουλάχιστον ως συμπληρωματικών προς τις αξίες της μέριμνας. Σύμφωνα με τον Χιουμ, στον οποίο αναφέρονται οι περισσότεροι υποστηρικτές συναισθηματοκρατικών προσεγγίσεων της ηθικής, η δικαιοσύνη αναπτύσσεται ως «τεχνητή αρετή», μέσα σε κοινωνικό πλαίσιο, μη αναγόμενη άμεσα στις φυσικές μας τάσεις και αντιδράσεις. Για μια πρώτη κριτική θεώρηση της φεμινιστικής ηθικής και της ηθικής της μέριμνας, βλ. James Rachels, *Στοιχεία ηθικής φιλοσοφίας*, 6^η έκδοση από τον Stuart Rachels, μτφρ. Ξ. Μπαμιατζόγλου, επιμέλεια Φ. Παιονίδης, Εκδόσεις Οκτώ, Αθήνα, 2012, σ. 210-214.

²² Βλ. τη συζήτηση βασικών σχετικών θέσεων αυτών των φιλοσόφων, στο Σταύρος Ζουμπουλάκης, *Ποιος Θεός, ποιος άνθρωπος*; Εκδόσεις Εστία, Αθήνα, 2013. Για τη δικαιοσύνη στη σκέψη του Ντεριντά, βλ. την εργασία μου «Αποδόμηση και μη αποδομήσιμες έννοιες της ηθικής φιλοσοφίας», στα υπό έκδοση Πρακτικά του Συνεδρίου για τη σκέψη του Ζακ Ντεριντά, που διοργάνωσε ο Τομέας Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου Αθηνών τον Δεκέμβριο του 2012.

²³ Βλ. Πωλ Ρικέρ, *Αγάπη και Δικαιοσύνη*, μτφρ. Κ. Καψαμπέλη, εισαγωγή Σ. Ζουμπουλάκης, Εκδόσεις Εκκρεμές, 2009.

φιλοσοφική ανάλυση μπορεί και μάλλον πρέπει να αφορούν, πέρα από διαπροσωπικές σχέσεις, τοπικές κοινωνίες και πολιτείες, και την παγκόσμια κοινότητα. Με άλλα λόγια φαίνεται αναγκαίο να εξεταστεί ο ευρύτερος ορίζοντας εφαρμογής τους, εφόσον βέβαια πιστεύουμε πως μπορούμε να κάνουμε λόγο για οικουμενική ή διεθνή δικαιοσύνη (global justice).²⁴ Και τίθεται ξανά το ζήτημα της ενδεχόμενης επανεκτίμησης ριζοσπαστικών εξισωτικών αιτημάτων σε μια εποχή αύξησης των ανισοτήτων, έτσι ώστε να εντείνεται η αίσθηση της κυρίαρχιας της αδικίας σε παγκόσμια κλίμακα.²⁵

Εδώ όμως πρέπει να σταματήσει η προκαταρκτική εννοιολογική διερεύνηση, με τη οποία επιχειρήθηκε να σκιαγραφηθεί απλώς ένα αδρό πλαίσιο και με κεντρικούς άξονες για τη διευκόλυνση της ειδικότερης συζήτησης διαφορετικών αντιλήψεων δικαιοσύνης. Η περαιτέρω ανάλυση θα προϋπέθετε την λεπτομερέστερη κριτική εξέταση χαρακτηριστικών ιστορικών εκφάνσεων αυτών των αντιλήψεων με σκοπό τη συστηματική φιλοσοφική τους ερμηνεία και αποτίμηση, στην κατεύθυνση της επιδίωξης μιας ευρείας αναστοχαστικής ισορροπίας.

Στέλιος Βιρβιδάκης

²⁴ Για την έννοια της οικουμενικής δικαιοσύνης, βλ. Thomas Pogge (ed.), *Global Justice*, Wiley, Blackwell, Νέα Υόρκη και Οξφόρδη, 2002. Για μια διαφορετική, περισσότερο πλουραλιστική αν όχι και σχετικιστική θεώρηση, πρβλ. Michael Walzer, *Spheres of Justice*, Νέα Υόρκη, Basic Books, 1983.

²⁵ Η αίσθηση αυτής της αδικίας στον σύγχρονο κόσμο, και ειδικότερα στις ευημερούσες καπιταλιστικές χώρες τεκμηριώνεται στην πρόσφατη μελέτη του Τομά Πικετί η οποία δεν εκκινεί από μαρξιστική αφετηρία. Βλ. Thomas Piketty, *Το κεφάλαιο στον εικοστό πρώτο αιώνα*, Εκδόσεις Πόλις, Αθήνα, 2014.